

ASAN BEGIMOVTIŃ “BALIŖSHINIŃ QIZI” ROMANIŃDA BALIŖSHILIQ KASIBINE TIYISLI SÓZLERDIŃ QOLLANILIWÍ

¹Nuranova Sayora Gamzat qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, tayanish doktorant, Kegeyli rayonu Abat APJ Qazı Keneges 39, +99 893 636 61 69

²Qudaybegenov Mámбеткерim Sársenbaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, filologiya ilimleriniŃ doktorı, professor, Nókis qalası, +99 890 700 59 88

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7993103>

ARTICLE INFO

Received: 22th May 2023

Accepted: 29th May 2023

Online: 30th May 2023

KEY WORDS

balıqshılıq, bekire, ilaqa, sazan, shortan, qalqı, aw, sholpı, shana, mardan, qaqpash, balıq may, baraq.

ABSTRACT

Bul maqalada balıq atlari, balıqshılıq qurallari, balıqtan tayarlanatuđın azıq-awqatlar hám balıq penen baylanıslı kórkem súwretlew qurallarına lingvistikalıq analiz berilgen.

Qaraqalpaqlar áyyem zamanlardan bay táriyxıy, mádeniy, kórkem-estetikalıq, salt-dástúr hám ádebiy miyraslarǵa bay xalıqlardıń biri. Gá kóshpeli, gá otırıqshı turmıs keshiriwshi qaraqalpaq xalqı tiykarınan Aral teńizi hám Ámiwdárya boylarında, yađniy suw jađalap kúneltken. Sonlıqtan da, olardıń baslı tirishilik tarawlarınan biri balıqshılıq bolǵan. Hárbir tildiń leksikalıq quramı turmıslıq tarawdaǵı sózler arqalı jasaladı. Dáwirler almasıwı, turmıstaǵı jańalanıwlar saldarınan ayırım tarawlardaǵı sózler qollanıwda jiyi bolıp qaladı. Áne usınday sózlerdi kórkem ádebiy shıǵarmalarda ushıratamız. Hárqanday millet óz tili, táriyxı hám mádeniyatı menen tiri. Bul bolsa óz dáliyin xatqa túsken derekler hám xalıq awzında saqlanıp qalǵan awızeki miyras dúrdanaları tiykarında elege deyin saqlanıp kiyatır.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń óshpes tulǵalarınan biri prozaniń rawajlanıwında girewli úles qosqan Asan Begimovtiń “Balıqshınıń qızı” romanı (1958) balıqshılıq kásibindegi sózlerdi izertlewde belgili orın iyeleydi desek arziydi. Bul shıǵarma ózbek hám rus tillerine awdarılǵan (1958, 1960) [8].

A. Begimov pútkil dóretiwshiligi dawamında qaraqalpaq xalqınıń ápiwayı kúndelikli turmısın, olardıń ishki oy-tolǵanısların kórkem til arqalı sheber súwretlep bere alǵan. Solardıń biri sıpatında jazıwshınıń 1958-jılǵı baspası tiykarında shıǵarmalarınıń jıynaǵınıń II tomında 1980-jılı jarıq kórgen “Balıqshınıń qızı” romanın ayırıqsha atap ótiw orınlı. Bul shıǵarma Qaraqalpaqstanda Sovet húkimetiniń ornatiw dáwirindegi ápiwayı qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısın, olardıń bas tirishilik tarawı bolǵan balıqshılıq kásibi, sonıń menen birge romanniń bas obrazları bolǵan Ayqız hám Dosbergen arasındaǵı muxabbat sezimleri, zamanniń tarshılıǵı menen olardıń basınan keshirgen kewil keshirmeleri hám debdiwleri jazıwshı tárepinen oǵada sheberlik penen súwretlep berilgen,

Shıǵarmanı oqıy otırıp, ondaǵı balıqshılıq kásibine tiyisli sózlerdi balıq atları, balıqshılıq quralları, balıqtan tayarlanatuǵın azıq-awqatlar hám balıq penen sıbaylas qollanılauǵın kórkem-súwretlew quralları degen bóleklerge bólip lingvistikalıq analiz jasadıq.

Dáslep balıq atları boyınsha mısallardı qarap shıǵamız.

Al endi seniń maǵan beretuǵın balıǵın bekire menen súwen bolsın [2: 21].

Bekire- at. Balıqtıń bir túri. Awzı alqımında, tumsıqlı, tikeneksiz balıq [4: 259].

Súwen- balıqtıń hasıl semiz túri [7: 237].

Sonı aytıp ótiw orınlı, bekire hám súwen eń hasıl, mazası, qunı jaǵınan da bahalı ǵáziyne balıqlardan bolǵan. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bekireniń tikeneksiz bolatuǵınlıǵı, súwenniń etli, hasıl balıq ekenligi túsindirilgen.

T. Begjanovtıń “Qaraqalpaq tili dialektolgiyasınıń máselelerinen” kitabında bekire hám súwen balıqlarına tómendegishe táriyp beriledi, bekire sózin alıp qarasaqta ulıwma ádebiy tilde awzı tumsıǵınıń astında bolsa bekire balıq dep túsini beredi, al govorda bekire dep bir metrden asqanların ǵana atap, bir metrge jetpeytuǵın maydaların táshir, táshir bekire dep ataydı. Súwen sózin alıp qarasaq mánilik jaqtan bir qansha ózgeshelikke iye. Bul balıqtıń govorda “sıpayı balıq” panaxanı súwen, qayız (turkestanskiy usach), “utku” atamaları bar. Balıqshılar ulıwma qásiyetke qarap “sıpayı balıq” jınısına qaray erkegin “panaxanı súwen”, sırtqı formasına qarap “qayaz” (turkestanskiy usach), sapasına qaray “utkus” (bul súwenniń kishilew, semiz, mazalı túri) dep at beredi, al ádebiy tilimizde barlıǵın juwmaqlastırıp súwen degen atama qollanıladı [1: 18].

Bundaǵı maǵlıwmatlarda bekire balıǵınıń atı atalıwında, onıń úlkenligine qaralǵan hám soǵan sáykes túrli atamada qollanıǵan, al súwen balıǵında bolsa xalq arasında bir neshe atamalarǵa iye ekenligi hám jınısına qaray da ayırım at penen atalǵanı, soǵan qaramastan ádebiy tilde jalǵız bir atama “súwen” dep júritiletuǵını málim boldı.

Tap usımanda aǵam menen taynapır bir ilaqanı shanshıp alǵan edik, - dep Ayqız sózin dawam etip, - ilaqa da úlken bola beredi eken, men soǵan ele tań qalamam [2:33].

Bunda berilgen mısalda ilaqa balıq túri haqqında ǵáp ketedi. Jazıwshı shıǵarmada qaharman Ayqızdıń sózi menen onıń úlken de bola beretuǵının málim etken.

Ilaqa-at. Góshi maylı, tikeneksiz, túsi qara, awzı úlken, jayınan kishilew balıq [7: 576].

Túsindirme sózlikte ilaqaǵa mayı, góshi hám sırtqı kórinisi jaǵınan sıpatlama berilgen. T. Begjanovtıń kitabında bolsa ádebiy tilimizde ilaqa atamasınıń kóp qollanıluwı, eń úlkenin jayın dep ataytuǵınlıǵı ayıladı. Sonday-aq, bul kóbirek erteklerde, legendalarda, dástanlarda ushırasadı, al govorda usı atamalarınan basqa eń kishisin ılapısh, onnan úlkenlerin meshel, qarameshel dep ataydı. Jırtqıshlıǵına qaray qara ilaqa, jal túrine qaray qara, sarı ilaqa degen atamalarǵa iye [1: 18].

Sazanniń sorpasın ishseńiz palday,

Teńizdiń shabaǵı sarı bas quwday [2: 41].

Sazan - at. Balıqtıń túri [7: 161].

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde sazandı tek balıq túri degen, al T. Begjanovtıń aytıwı boyınsha sazan dep govorda 4. 5 kg nan artıqların ataydı, ádebiy tilimizdegi maǵanası asımlıqqa jarasa sazan ataladı. Hátteki sazandı jınısına qarap sazanniń erkegin “panaxanı sazan” dep ataydı [1: 18].

Shabaq - at. Balıqtıń mayda túri [7: 491].

Shabaq suwda kóp gezlesetuǵın balıq bolıp, bul atama ele jetilispegen mayda balıqlarǵa qarata qollanıladi.

Atajan túni menen úydiń qasındaǵı aǵıp turǵan japqa sholpı salıp, eki shortan, bir lapısh, eki mónke tutıp ákelip, sonı asıp otırǵan edi [2: 217].

Shortan- at. Denesi uzınsha kelgen, bası súyir, ózinen kishi balıqlardı jeytuǵın balıq [7: 541].

Mónke- balıqtıń kishkene túri [6: 316].

Lepish- ılaqanıń kishkene túri [6: 231].

Bul mısalda shortanıń basqa balıqlar menen azıqlanatuǵın, mónke mayda balıq túri ekenligi, lapısh ataması túsindirme sózlik boyınsha lepish ataması menen berilgen bolıp, yaǵnıy ılaqanıń mayda túrine qarata qollanılǵan. Bul ayırım ádebiyatlarda ılapısh dep te ataladı.

Móldir suwdıń ishindegi qalashı menen suw sızıp júrgen bóрге balıqlar baxıttıń nurın qarsı alǵanday, birin-biri quwıp oynaydı [2: 279].

Bóрге (qara bóрге)-sazanıń kishkene túri. Govorda bunı “qara bóрге”, “mónke” dep te ataydı. Bular kóbine kóldegi suwlarda kóp boladı [1: 50].

Bóрге balıqta kóp awlanatuǵın sazan balıqtıń kishkene túri ekenligi aytilǵan. Sonday-aq mónke sóziniń sinonimi retinde qollanıladi.

Joqarıda berilgen mısallardan qarasaq, bekire, súwen, ılaqa, sazan, shabaq, shortan, mónke, lepish sıyaqlı balıq atları tilge alınǵanlıǵın kórip turmız. Sol zamandaǵı xalıqtıń tiykarǵı azıǵı balıq penen bolǵan hám olar elimiz suw astı dúnyasında jasaytuǵın jiyi balıqlar túri bolıp esaplanadı.

Balıqshılıq quralları

Shıǵarmada balıqshılıqqa baylanıshlı ásbap-quralları atları da keń qollanılǵan.

Qállibek sholańǵa barıp, eki arqalıq arqandı alıp dárhál kele salıp birewine qalqı ótkerip, ekinshi birewin tabanlıq dep alıp kóngelewge kiristi [2: 25].

Qalqı-suwdan balıq awlawǵa salınǵan awdıń suw túbine shúmip ketpewi ushın onıń ústińgi kóngeyiniń hár jerinen aǵashtan yamasa kapronnan tayarlanǵan qalqılar baylanadı. Qalqı awdıń salınǵan jerin ańlatıp turadı [3: 176].

Tabanlıq degende aw ushın paydalanılatuǵın arqan túsiniledi.

Álbette bunday jaǵdayda teńizge salǵan awdı, kólge salǵan nárete menen qazanı qaraw ǵana múmkin.

Aw-balıq tutatuǵın tor [4: 117].

Nárete-kópshilik jaǵdaylarda sazan balıqlardı awlaw ushın qollanıladi, balıqshılıq quralı [3: 230].

Qaza-qamıstan islengen balıq awlaytuǵın quraldıń bir túri. Onıń menen kóldegi, sayız suwlardaǵı, teńiz jaǵalawlarındaǵı balıq uslawǵa boladı [3: 172].

Sonday-aq, xalıq awzında aytilıwınsha biraz jerlerde qazanı jıńıldan da soǵatuǵın bolǵan.

Sayatxan menen Ayqız shanışqı, jormalların alıp shıqqanda kún táwir-aq arqan boyı kóterilgen edi.

Shanışqı-balıqlardıń báhár máwsimindegi oyını waqtında onı suwdıń ishinde júrip, shanship alıw ushın arnalǵan qural [3: 329].

Jormal-balıq baylawğa arnalğan mıqlı shıjım jip [5: 212].

Balıqshılar shanishqı menen balıqlardı awlaytuğın bolsa, jormal járdeminde olardı baylaytuğın bolğan.

Ağam túnde dáryanıń boyında sholpı tutadı.

Sholpı-jilimniń ishinen balıqtı alıw ushın qollanıladı. Toqılğan bolıp, ağashtan sabı boladı. Govorda “súzeki” dep te ataydı [2: 53].

Sholpı quralı uslanğan balıqlardı tordan tez hám ańsat shıǵarıp alıwda dárkár.

...Ayqız kúndegisinen burın búgin erte turıp shanasın sazladı [2: 110].

Shana-balıq, qamıs, hár qıylı júklerdi muzda tasıw ushın qollanılatuğın qural [2: 56]. Shana bul sol gezleri muz ústinde asa-masay dep atalatuğın metallardan islengen eki uzun temir járdeminde tartılatuğın transport xızmetin atqarğan, al búginleri bolsa bunnan balalar arasında muz tebiwde keńnen qollanıladı.

Ayqız tutqan balıǵın teń bólip mardanına saldı....

Mardan-qamıstan, jekennen toqılğan, dán hám basqa da nárselerdi salıp qoyatuğın biyikligi adamniń bel-bawırına keletuğın dóńgelek ıdı [6: 271].

Balıq xalıqtıń tiykarǵı azıǵı bolǵanlıqtan onnan hár qıylı awqatlar, azıqlıq zatlar tayarlanǵan. Olardıń biraz túrleri menen tómendegi mısallar járdeminde tanısıp shıǵamız.

Sazanniń sorpasın ishseńiz palday,

Teńizdiń shabaǵı sarı bas quwday [2: 41].

Bul qatarlar xalq arasında naqıl retinde de qollanıladı, bunda sazan balıqtıń sorpası júdá dámlı hám pákize awqat bolatuğınlıǵı, al teńiz ya kól, hawız shabaqları bolsa toyımsız, dámsizirek bolatuğın názerde tutılğan, shabaqtı ádette mayǵa quwırıp jeytuğın bolğan.

Qállibektiń úyi jil sayın balıq oyınıniń eń keminde bir mın bes júz qaqpash qaqlap, uwıldırıǵı menen torsıldaǵın kúnge keptirip, unlap, qaqlap qıs azıqqa dep qoyatuğın bolsa, bası menen isheginen shıqqan maydan bir eki qabaq may jıynaytuğın edi [2: 72].

Qaqpash - at. Qaqlanǵan balıq, kepken balıq [6: 107].

Uwıldırıq - at. Balıqtıń analıq urıǵı, túyirshik máyeklerdiń jıyınıǵı [4: 397].

Torsıldaq - at. Balıqtıń ishinde bolatuğın ishi hawaǵa tolı qaltaǵa usaǵan, máyek sıyaqlı juqa zat [4: 345].

Balıq may - balıqtan alınatuğın hám azıqlıq, hám shıpalıq qásiyetke iye, suwǵa aralaspaytuğın suyuqlıq. Balıqlardıń qaqpash, uwıldırıq, torsıldaqların duzlap kúnge keptiriw arqalı olardı aynıtıpay saqlap, qıs azıq etetuğın bolğan.

Bul shalańlı ultannan adamlar báharge salım qáliyma balıqtı qırıp alǵan edi [2:74].

Qáliyma-balıqlardıń uwıldırıq shashıp, kóbeyetuğın waqtı usılay ataladı [3:188].

...bir kese shiginniń unın ákelip shalma qarma etti [2, 217].

Shalma qarma- at. Júweri undı balıp sorpa shalıw arqalı islengen qarma bılamıq [7, 502].

Túsindirme sózlikte shalma qarmanı tayarlawda júweri unnan paydalanılğan, sonıń menen qatar A. Begimovtiń shıǵarmasında bolsa shigin unınan paydalanılğan.

Shıǵarmadaǵı waqıyalar balıqshılar turmısı menen jipsiz baylanısta bolǵanlıqtan, tikkeley balıq penen qollanılgan kórkem súwretlew quralları da keń orın alǵan.

Tómendegi mısallar járdeminde olarǵa analiz jasaymız.

Usı úylerdiń ishindegi júdá ǵana kózge kórinetuǵın japtıń túslik jaǵasındaǵı shańaraǵı bir jaǵına qıysayıp turǵan kishkene úy, onıń ishindegi jatqan adam, onı qashan shıǵar eken dep shabaq ańlıǵan qutanday ańlıp otırǵan ekinshi bir adamnıń denesi kózge túsedı [2: 9].

Bunda “shabaq ańlıǵan qutanday” degen teńew súwretlew quralı bolıp, adamǵa qarata qollanıp tur, balıq awlaw ushın qutan qus qansha giryan bolsa, adamnıń da sonshelli párwanalıǵı ańlatılıp tur.

Tap usı jerde eki ilaqa qatarlasıp, jórgeginde jatıp, ayaq-qolı menen oynaǵan egiz jas bóbektey bir-birine qalashları menen sızıp, saǵaqları menen suwdı urtlap, tógip oynap turǵan waqıtta [2: 33].

Ilaqa balıq túrleriniń bóbeklerge teńelgenin kórip turmız. Sonday-aq, tuwısqan ózbek xalqında “laqqa tushmoq” degen frazeologiyalıq sóz dizbegi bolıp, ol tez aldanıw, ańsat iseniw degen mánini beredi, soǵan bola ilaqa balıqtıń oǵada ańsız, qarmaqqa tez ilinetuǵın ekenligin bilsek boladı.

Ámiwdiń qaynawıtlap aqqan suwınıń ústinde taza hawanı jutıp, qulashın qaǵıp júrgen ilaqaday bulttıń arasınan payda bolǵan nurlı ay sáwlesi [2: 41].

Ay tın jarpında Ámiwdiń tasqın suwı betine sáwlesi túskenlikten suwdaǵı eń iri kólemli balıq ilaqaǵa teńlestiriledi.

Awıldıń adamları Qállibekti atı jolı joq “xan” deydi. Onıń tiykarǵı sebebi Qállibek, Araldıń jasırın sırların jaqsı biledi. Ol taqır jerde júrgen avtomashinaday Araldıń ústinde jazında qayıq, qısında shana menen uwayımsız júredi [2: 18].

Xan bul balıqshılıqta balıqshılardı bas bolatuǵın adam, ádette bul ataqqa balıqshılıq kásip-kárininiń hámme sırların tereńnen biletuǵın, olardı ámeliyatta sheber paydalanıp, bas bolatuǵın adam ǵana iye bolǵan.

...túni menen jaqpaydan shanshıp kelgen balıqlardı ári-beri putarlap boldı da, Biybiqatsha apayǵa kelip...[2: 74].

Putarlaw-balıqtı, qustı putarlaw. Dórendi omonim, yaǵnıy túbir hám affiksten quralǵan [1: 25].

Putarlaw degen feyil sóz balıqtı ya qustı tazalaǵanda paydalanıladı, sonday-aq xalıq arasında kóbinese putarlaw dep qusqa qarata, balıqqa bolsa tazalaw feyili qollanıladı.

Birinshi awıńdı tileymen - dedi Sayatxan

Jazdırma tawın, awıń maylasın [2: 76].

Balıq awlawǵa atlanganda balıqshılar ózara tilek bildirgende awıń maylasın delinedi, bul da salıstırmalı mánide kóp balıq ilinsin, tutqan balıǵın moldan bolsın degendi ańlatadı.

Biz qırmızı baraqtıń ústi menen tartıp Jortpasqa aparıp saldıq, olar sol jerden piyadalap ketti-dedi Dosbergen [2: 311].

Baraq- balıqshılardıń waqıtsha turatuǵın ornı, jayı, neologizm [1: 38].

Baraq waqtınsha turar jay bolıp, kóbinese kúnniń ıssı gezlerinde balıqshılar túslenetuǵın, qural-saymanların qoyatuǵın yáki dem alatuǵın orın bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda A. Begimovtıń “Balıqshınıń qızı” shıǵarması XX ásirdeń ekinshi yarımında jariq kórgen hám jazıwshı Aral boylarında tuwılıp óskenlikten shıǵarmalarınıń baslı temalarınan biri balıqshılıq hám sol dáwirdegi turmıslıq waqıyalar kórkem ádebiy janrlar menen bayıtılǵan. Shıǵarmada bekire, súwen, ilaqa, sazan, shabaq, shortan, mónke, lepish hám bóрге balıqlarınıń atı keltirilgen. Bekire hám súwen eń hasil balıq túrleri ekenligi,

olar tikeneksiz, mazalı balıqlar, kitaplarda olardıń góshine, salmaǵına hám sırtqı kórinislerine qarata at berilgen. Ilaqa bul dárya, kól, hávizlerde elede kóp ushırasatuǵın balıq, ol jırtqısh balıqlardan bolıp, suwdaǵı mayda balıqlardı hám basqa mayda tiri organizmlerdi jew arqalı jasaydı. Ilaqanıń úlkeni yaǵnıy jayın bar bolıp, biraq ol kóbinese ertek, legenda, ańızlarda ǵana ushırasadı. Sonıń menen qatar awızeki tilde mayda ilaqlardı ilapısh (lepish), meshel, qarameshel degen atamalar menen atalǵan. Sazan balıq keminde 4,5 kg salmaqqa iye boladı, súwen hám sazan balıqlarınıń erkegine “panaxanı” delingen, shabaq suwda kóp gezlesetuǵın mayda balıq. Mónke, shabaq - mayda balıq túrleri, lepish, lepish (ılapısh) ilaqańın mayda túri, bóрге sazannıń mayda túri. Balıqshılıqta balıq uslawda aw, nárete, qaza, shanishqı, sholpı sıyaqlı qurallardan paydalanılǵan. Mardannan uslanǵan balıqlardı Salıp qoyıwǵa, shanadan transport sıpatında qollanılǵan. Balıqtan tayarlanatuǵın as awqatlarda sazannan sorpa, qaqpash, torsılda, uwıldıırıq hám torsıldaqların qaqlap, keptirip qıs azıq etken, balıq mayın ishken hám shigin yamasa júweri unınan shalma qarma tayarlap jegen. Sonday-aq shıǵarmadaǵı kórkem súwretlew quralları teńew usılınan paydalanılǵan.

References:

1. Begjanov T., Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń máselelerinen, Nókis, 1971
2. Begimov A., Balıqshınıń qızı, Nókis, 1958
3. Nasırov. D. S., Dospanov O. D., Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi, Nókis, 1983
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, I tom, Nókis, 1982
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, II tom, Nókis, 1984
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, III tom, Nókis, 1988
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, IV tom, Nókis, 1992
8. http://kaa.wikipedia.org/wiki/Asan_Begimov